

**Jaká je metodologie,
takové je i sociologické poznání*)**
KAREL RYCHTAŘÍK

Dialektický materialismus odmítá názory, že příčinnost jako nutná souvislost je do světa jevů vnášena subjektem poznání, stejně tak jako odmítá zjednodušené představy o protikladnosti příčiny a účinku, které jsou typické pro metafyziku. Zastáváme tezi o objektivním a obecném charakteru příčinných souvislostí, které jsou velmi rozmanité. Tak pomocí kategorie příčinnosti hledáme a odhalujeme hlavní příčinné závislosti zkoumaných skutečností.

Dobře si přitom uvědomujeme a respektujeme skutečnost, že společenské jevy jsou podmíněny často mnoha příčinami a že poznání těch, které jsou hlavní, vedlejší či specifické (zvláštní) je velice obtížné [Katriak 1975 : 229—242].

I u „nové syntézy R. Mertona“ je možné ukázat na některé obecné (souhrnné) a zvláštní, hlavní a vedlejší příčinné okolnosti a závislosti, které vedly k tomuto pokusu o novou teoretickou kodifikaci.

Práce sledující dějiny buržoazní sociologie ve svých rozbořích dokazují, že *charakter úkolu buržoazie a její sociální praxe v tom kterém období určuje i charakter sociálních teorií* [Dějiny 1982; Kritika 1982; Andrejeva 1965]. Bylo tomu tak v devatenáctém století, kdy Comtova sociologie ve své „sociální statice“ a „sociální dynamice“ vyjadřovala potřeby a zájmy „své třídy“. Je tomu tak i dnes, kdy na straně jedné se buržoazní společnost stabilizovala a na straně druhé cítí ohrožení, které představuje sama existence světové socialistické soustavy.

Na základě této nejpodstatnější skutečnosti, kterou bychom mohli označit jako základní sociální příčinu, řeší buržoazní společenskovědní teorie v podstatě dva úkoly:

1. Hledá a snaží se vypracovat systém názorů, dostatečně konzistentní koncepci, protikladnou marxistické teorii společenského vývoje. G. M. Andrejevová v této souvislosti připomíná, že marxistická teorie společenského vývoje je takovým reálným faktorem společenských věd dvacátého století, který nemůže přehlížet žádná současná sociologická koncepce. „... jako systém teoretických názorů na společnost je výzvou současné buržoazní vědě o společnosti“ [Andrejevová 1973 : 25].

Toto „hledání teorie“ předurčuje řešení mnohých skutečně závažných otázek, jakými například jsou vztah empirie a teorie, možnosti využití systémového přístupu v sociologickém poznání apod. V různých obdobích jsou pokusy o „hledání nové teorie“ různě konvergentní nebo divergentní s marxismem, zpravidla podle toho, jak napjaté jsou struny politické atmosféry.

2. Vzhledem k tomu, že kapitalismus se prezentuje jako stabilizovaná společnost, usiluje buržoazní teorie o optimální koordinaci řízení jednotlivých oblastí života a upevnění stávajícího systému. V sociologii to pak konkrétně znamená

*) Tato stať volně navazuje na článek *Mertonův pokus o „novou syntézu“ empirie a teorie. Koncepce teorií středního dosahu*, publikovaný v Sociologickém časopise č. 2/1984.

a) posun pozornosti od celku k částem, od základních otázek společenského vývoje k analýze detailu a k vypracování dílčích doporučení, jak regulovat jednotlivé stránky života společnosti; kapitalistická „kramářská praxe“ podněcuje k úzkému praktikismu, založenému na střízlivém empirickém kalkulu;

b) posun od sociální dynamiky spíše ke statice, k fixování daného stavu; studium parciálních a relativně krátkodobých procesů je spojeno se ztrátou zájmu o hlavní revoluční historické transformace; proto „... funkcionální teorie sociální změny jsou v podstatě konzervativní“ [Kritika 1982 : 48].

Merton nijak nevybočil z filozofických základů pozitivismu, který se stal osnovou všech buržoazních sociologických koncepcí dvacátého století. V jeho metodologických postupech je určující stav a fungování. Nehledá zdroj vývoje a protikladů, které při tomto fungování vznikají, nemá zájem řešit spojení „fungování — historický vývoj“.

Vyřešení těchto úkolů vidí buržoazní sociologie především v takovém rozpracování „lokálních problémů“, které zbavuje představ o cílech a nabízí své služby jako teorie sociální kontroly a regulace.

Ani „v uzavřených sálech akademických konferencí“ nemůžeme nevidět, že tyto skutečnosti mají i celou řadu vysloveně ideologických momentů. Buržoazní a marxistická sociologie jsou protikladné koncepce také v tom smyslu, že odrážejí dva protikladné typy sociálních vztahů, společenské praxe a zcela rozdílných perspektiv sociálního života lidí.

Sociální praxe určitého období života kapitalistické společnosti tedy vyvolala pokusy překonat omezenost empirismu právě takovým teoretickým zastřešením, jaké představují „teorie středního dosahu“.

R. Merton v úvodu své monografie píše: „... i pro mne je obtížné podrobně vysledovat, z čeho vzešly koncepce vyložené v této knize“ [Merton 1957 : 7].

Soudíme, že Mertonovi je možno odpovědět: *vzešly nejen z určité teoreticko-metodologické orientace, o níž bude ještě řeč, ale především jsou odrazem sociálních potřeb určitých politických sil společnosti.*

Tato obecná sociální determinovanost je pozadím, na němž vyrůstá nemálo zvláštních, objektivně vyvolaných a ve specifice subjektu realizovaných společenskovědních teorií. Jedním z nejvlivnějších je právě Mertonova koncepce teorií středního dosahu. Má nejen sociální situaci vyvolané, ale i zcela specifické metodologické a gnozeologické zdroje.

Nejprve je správné připomenout, že *metodologie předurčuje výsledky sociologické práce ve více polohách.*

— *Metodologické postupy rozhodují o celkovém charakteru výzkumného procesu.* Jsou určující pro kvalitativní analýzu výchozích pojmů. Proto musíme neustále připomínat, že kvantitativní postupy samy o sobě nevedou ke kvalitativní analýze, neukáží kvalitativní stránku sledovaných procesů. Je například známo, jak Lenin nesmlouvavě kritizoval statistické výzkumy prof. Karyševa pro nepřesnou definici pojmu továrna (mezi továrny zařadil drobné řemeslnické podniky). Podobně neunikly Leninově pozornosti ani nesrovnatelné údaje zemské statistiky spojující do jedné kategorie rolnického proletáře s představiteli selské buržoazie. „Průměrná čísla“ zakrývala skutečný stav věci a stávala se fiktivní. „... sčítají-li se dohromady boháči i chudina a dělí-li se výsledek počtem všech sčítaných, lze všude, kde jen libo, dospět k „rovnoměrnému rozdělení“ [Lenin 1952 : 90].

Nejhorší je pak skutečnost, že libovolné operování se zjištěnými — sice přesnými, ale nesprávnými údaji — vytváří lživé, falešné představy, které jsou podloženy věrohodností „vědeckého výzkumu“ a přesností jeho čísel.

Bez kvalitativní charakteristiky pojmů ve výzkumech používaných je kvantitativní analýza pláštíkem deformace.

— *Metodologické přístupy rozhodují o tom, jaký bude výběr sledovaných problémů i faktů*, které chceme analyzovat, jaké bude jejich hodnocení, zobecnění, jak určíme reprezentativitu a pod jakým úhlem přistoupíme k jejich interpretaci.

— *Metodologické přístupy rozhodují o zařazení analyzovaných skutečností do určujících souvislostí*. Rozhodují o tom, zda získáme pravdivý obraz těchto skutečností, nebo zda budou objektivní, určující materiální faktory zaměněny faktory ideálními a psychologickými. Ti, kteří se vzdávají možnosti poznat podstatu jevu jako ontologického problému, se tedy vzdávají možnosti poznat příčinné vztahy, které jsou podstatné a určující.

Ze všech těchto důvodů znovu a znovu připomínáme: *jaká je metodologie, takový je nejen sociologický výzkum, ale také jsou i výsledky jeho poznání. Metodologické postupy rozhodují nejen o přesnosti, ale také o pravdivosti poznání. Jaká je metodologie, taková je věda.*

Všimněme si nyní blíže některých Mertonových metodologických a gnozeologických obtíží a prohřešků.

Merton nepřekračuje hranice metodologické orientace soudobé buržoazní sociologie, v jejichž základech — stejně jako ve všech teoretických hnutích buržoazní sociologie dvacátého století — je pozitivismus. V mezích jeho metodologických přístupů má své místo i strukturální funkcionalismus.

I tady však platí, že konkrétní forma metodologických direktiv, jak jsme o nich psali, je nejen odrazem základních sociálních příčin, ale závisí i na bezprostřední filozofické orientaci badatele, na kódu jeho životních hodnot, vědecké erudici, na schopnosti „vnitřně prožít“ potřeby společnosti, postavit se na tu či onu stranu sil, které vedou sociální zápasy doby.

Ve snaze překonat metodologickou bezmocnost empirické sociologie, sjednotit poznatky empirických výzkumů a sociální teorie a přitom se vyhnout obecným filozofickým zákonitostem kodifikuje Merton pojmový aparát a koncipuje teorie středního dosahu. Ty mají ukázat funkční závislost mezi výrazně působícími, empiricky prokazatelnými fakty. Jsou součástí struktury popisu, nikoli struktury vysvětlení. *Pokud tu jsou ambice k vysvětlení, tak je to výlučně explanace empirických a programové odmítnutí explanace neempirických zobecnění.*

Základem vysvětlení je tedy pouze jedna rovina — rovina vztahů. Tou je „objekt a jeho funkce“. Tak je *preferován pouze jeden typ vysvětlení — funkcionální*. Smyslem je ukázat, vyložit empirické skutečnosti výhradně z hlediska této roviny, z hlediska tohoto vztahu [Andrejevová—Nikitin 1967 : 11—25].

Metodologicky tomu odpovídá *pojetí empirie jako něčeho principiálně neteoretického*. To je však nerealistická představa. V této práci i jinde (viz [Rychtařík 1975 : 122—142; Rychtařík 1977 : 137—144]) jsme se pokoušeli vysvětlit, že empirický stupeň poznání nemůže být v rozporu s teorií, že nutně zahrnuje využití určité teorie, že pracuje s určitými pojmy a kategoriemi. Bez nich je prostě empirický výzkum nerealizovatelný. Platí to pro všechny fáze empirického šetření — projektovou studii počínaje, sběrem empirického materiálu a jeho vyhodnocením konče.

Život potvrzuje, že *představa o pojetí empirie jako čehosi neteoretického je neredná*. Narůstající složitost sociální problematiky vyžaduje, abychom se stále více zabývali nejen jednotlivými na sobě nezávislými fakty. Pro sociologické poznání nejsou fakty samy o sobě tak závažné jako jejich výběr, utři-

dění, zhodnocení, vysvětlení, zobecnění a stanovení místa nových faktů v teoretickém systému.

Charakteristickým rysem Mertonových pokusů, stejně jako celé novopozitivistické sociologie, se stala *negace příčinnosti*. Je nahrazena funkcionálním vztahem, který hovoří pouze o vzájemné souvislosti, vzájemném působení dvou nebo více samostatných jevů a neukazuje na vztah mezi příčinou a následkem.

Je však třeba připomenout, že preferování funkcionální analýzy před kauzálními přístupy nebylo nikdy jen výhradní záležitostí sociologů. Například v buržoazní politické ekonomii najdeme celé skupiny přívrženců funkcionální metody, zaměřující příčinnost pravděpodobnostním, funkcionálním vztahem, kde jeden jev je důsledkem působení jiného jevu [Blumin 1962]. B. Helpern v *The American Journal of Sociology* dokonce píše, že „... funkcionální vztah jako protiklad vztahu příčinného mezi proměnnými veličinami, například vztah mezi ekonomickými a náboženskými faktory, může být hodnocen v libovolném směru“ [The American 1957 : 5].

Tedy věda, která chce být stále exaktnější, se vzdává příčinnosti, respektive zdůvodňuje potřebu, aby příčinnost byla pro systematizace a interpretace získaných faktů do procesu analýzy vnášena subjektivně „v libovolném směru“.

Rezignace na příčinnost při absolutizaci funkcionální metody ve spojení s jejím odtržením od historicko-genetických a jiných metod výzkumu se projeví v hlubokém konzervatismu.

Jak jinak hodnotit koncepci, jejíž základní myšlenka směřuje k požadavku, aby prvky společenské kultury byly zkoumány z hlediska funkcí, které určují stabilitu, rovnováhu daného systému, a člověku radí, jak se zachovat v zájmu „přežití“ a „přízpůsobení se“, přičemž „narušení rovnováhy“ a „disfunkčnost“ jsou považovány za jednání odchylovající se od normy.

Přijmout takovéto přístupy znamená zbavit se možnosti poznat skutečné příčiny toho či onoho společenského jevu a ukázat jejich podstatu v ekonomických vztazích společnosti, protože sama funkční analýza to vylučuje.

Sovětští autoři tento stav charakterizují jako: „... nadhodnocení normativního prvku ve společenském životě a podcenění významu konfliktů a rozporů, zdůrazňování sociálního konsensu, harmonické podstaty sociálních systémů, což se v podmínkách kapitalismu rovná vyhlašování třídní spolupráce a třídního smíru, a konečně neschopnosti vysvětlit sociální změnu“ [Kritika 1982 : 41].

Je samozřejmě možno namítnout, že „od dob Mertona“ prošel funkcionalismus určitou evolucí, ale zůstává skutečností, že jeho obecná konzervativní orientace, ospravedlňující kapitalistické zřízení a jeho způsoby života, se nezměnila. Nezměnil se zejména důraz na požadavek fungování a stability, který v podstatě vylučuje hledání zdrojů vývoje a „pochtivě ukrývá“ vše, co revolucionizuje život a myšlení.

Tato orientace je spojena s odklonem od analýzy reálných sociálních protikladů společnosti a odpovídá obecné ideologické orientaci pozitivistického myšlení vůbec.

G. M. Andrejevová ve svém rozboru současné buržoazní empirické sociologie říká, že *gnoseologicky je možno Mertona charakterizovat jako metafyzika*. V souvislosti s termínem „empirický zákon“, který s velkou frekvencí Merton používá, Andrejevová ukazuje, jak je tento termín rozporný, neboť v sobě nutně spojuje myšlenku empirického zobecnění (vykládanou jako formální třídění) a myšlenku zákona, tj. poznání podstaty.

Formální klasifikace, stejně jako statistická sumarizace, však samy o sobě podstatu neodhalují. Proto Mertonem definované empirické zobecnění — jako izolované tvrzení hromadící údaje o vztazích mezi dvěma nebo více proměnnými — nevede k odhalení podstaty. K tomu je třeba v racionálnosti abstrakce

odhalit to, co není dáno jen bezprostřední zkušeností, vydělit takové vlastnosti a vztahy zkoumaných předmětů a jevů, které určují jejich podstatu.

Stanovení jednotlivých prvků empirického zobecnění ještě neznamená, že byla odhalena podstata sledovaných jevů, představující kvalitativně nové, odlišné poznání. „Zobecnění — to je nejen výběr, ale i přeměna“, výstižně říká S. L. Rubinstein [1957].

Empirický zákon může být v nejlepším případě jen prvním krokem ve směru poznání podstaty, předpokladem, který se realizuje jen při přechodu od empirického k teoretickému vědění. Ale to je právě to, čemu se Merton brání, co odporuje metafyzickým koncepcím novopozitivistické gnozeologie.

Proto také celá koncepce teorií „střední úrovně“ je dítě, které se narodilo v mezích nadiktovaných obecnými pozitivistickými gnozeologickými směrnici [Andrejevová 1973 : 24].

Skutečnost, že vědecké zobecnění nemůže být ztotožněno se sebevětším výběrem empiricky zkoumaných znaků a jejich funkčními závislostmi, nutně vyvolává otázku, může-li být v rámci novopozitivistických přístupů dosažena nová kvalitativní změna a řešen přechod od empirické k teoretické etapě poznání.

G. M. Andrejevová v citované práci odpovídá záporně a ukazuje, že všechny tyto pokusy vytvořit hierarchii úrovní teoretického zobecnění mají pouze formální charakter [Andrejevová 1965 : 301]. Platí to i o pokusu R. Mertona.

Zvláštní význam ve společenskovědní teorii má otázka, *jaké prověřce budou podrobeny formulované poznatky*. Mertonovy přístupy i tady odpovídají duchu novopozitivistických principů verifikace. Správnost sociologických poznatků má být ověřována jen další sérií praktických empirických šetření. To de facto znamená, že jedna pravda sociologického poznání by měla být potvrzena, vyvrácena nebo upřesněna jen jinou pravdou sociologické verifikace, které supluje praktické ověření.

Ztotožnění i té sebevětší série výzkumných pokusů a sebedokonalejších procedur a technik terénního sběru informací se společenskou praxí je absurdní. Potřebného cíle však bylo dosaženo — Merton, podobně jako jiní funkcionalisté, se tak zbavuje toho nejnepříjemnějšího: společensko-historické praxe, která nutně zahrnuje i revoluční zápasy tříd a jejich výrobní činnost. Ta totiž jediná může sloužit prověřce nejen sociologických, ale všech společenskovědních zákonů a teorií.

Místo společensko-historické praxe je všemi pozitivisty v různých variantách prezentováno tvrzení, že pravda je v poznávání velkého množství subjektů a srovnávání stanovisek, jež jsou spojena s jejich bezprostřední zkušeností.

Pravda nikdy nebyla a nebude jen otázkou poznávání a porovnávání. Pro nás marxisty je pravda především „praktickou otázkou“ a *vyžaduje spojit „obecně globální“ (filozofické) poznatky o světě a jeho zákonitostech s osvojováním a s revoluční přeměnou tohoto světa*.

Je přirozené, že takovéto chápání a osvojování si světa některým autorům nevyhovuje. Je spojeno s řešením jeho třídní dichotomie a neoddělitelně vyžaduje zaujetí určitých sociálně politických pozic.

Merton je *představitelem „nazíravých pozic“*. Nezajímá ho materiální přetvářející činnost člověka ani společenské praxe, na jejímž základě se realizuje dialektika objektivního a subjektivního, materiálního a ideálního, přírodního a lidského.

My jsme přesvědčeni, že to jsou právě společenské aktivity, které člověku nejen otevírají svět, ale umožňují lidem tento svět poznávat, ovládnout a měnit. „... velkou předností marxistické teorie, jež ji povznáší nad jakoukoli filozofickou spekulaci, je skutečnost, že odhalila opravdové sepětí *obecného* jako

předmětné oblasti filozofie s člověkem, s jeho společenskopraktickou aktivitou“ [Iljičev 1983 : 368].

Cílem Mertonova pokusu o kodifikaci teorií středního dosahu není a nemůže být přispět k procesům, v nichž člověk sociální aktivitou radikálně mění praxi našeho života, ale „... pouze zlepšit, pouze zdokonalit prostředky poznání, které jsou schopné adekvátněji tuto praxi popsat“ [Andrejevová 1973 : 25].

Pokus, o němž Merton v úvodu své práce píše, že má být „generální opravou minulosti“, nemohl být úspěšným především proto, že je stavěn na „ideologické neutrálnosti funkcionalismu“. Merton nepřekonal metodologické potíže systému, vylučující hledání zdrojů vývoje. Je spjat s takovými ideologickými přístupy, které odvádějí od reálné, pravdivé analýzy sociálních protikladů, zejména třídních antagonismů společností. Svou koncepcí dobře posloužil těm, kteří zužují poznání jen na hranice potřeb a zájmů buržoazního světa. Překročit vymezené hranice nedokázal. Kritika těchto koncepcí, teorií a metod zjednodušujících, převracejících a zkreslujících společenské poznání, patří nejen k tradicím marxismu, ale je i naší aktuální povinností a závazkem. Někteří autoři oprávněně dokazují, že „... nepokračovat v této tradici by znamenalo zpronevěřit se tomu, co bylo vždy v marxismu velmi podstatné a vydat se do značné míry na milost našim ideovým odpůrcům ...“ [Sedláček 1979 : 461].

I dnes, stejně jako v letech, kdy Lenin psal svůj *Materialismus a empirio-kriticismus*, zůstává Mertonova ideová „neutrálnost maskovaným lokajstvím těch, kteří nejsou nic jiného než učenými sluhý třidy kapitalistů“. Ani ve vztahu k celému dílu R. Mertona však nemůžeme přehlédnout, že „lidské poznání není [respektive nejde] přímou linií, nýbrž křivkou, jež se nekonečně přibližuje řadě kruhů, spirále ...“.

I tady se chce připomenout Leninovu hlubokou, poeticky vyjádřenou myšlenku, že poznání těchto učených lokajů má své gnozeologické kořeny, „... nevisí ve vzduchu; je nesporně hluchým květem, rostoucím na stromě živého, plodného, pravdivého, mohutného, všemohoucího, objektivního, absolutního lidského poznání“ [Lenin 1952 : 353].

Sledující strom živého, plodného, pravdivého, objektivního poznání, musíme se zabývat problémem (a po nás tak budou činit další a další autoři), jak zřetelněji oddělit inspirující myšlenky a „... pozitivní obsah, který strukturálně funkcionální analýza nepochybně má, obsah, který se využívá a může být ještě lépe využit v marxistické sociologii“ [Andrejevová 1973 : 30].

Mertonův pokus nemá velikost sociologické imaginace, kterou tak obdivujeme u Wrighta Millse. Nemá schopnost „... přecházet od nejosobnějších a nejvzdálenějších transformací k nejintimnějším rysům člověka a chápat souvislosti mezi nimi“ [Mills 1968 : 10].

Merton nemůže porozumět změnám, které se odehrávají v různých lokalitách našeho života a v mnoha osobních prostředích člověka, protože se nechce nebo neumí dostat nad ně.

Nést v sobě takovou imaginaci není žádnou módou. „Je to duchovní kvalita, která dramaticky slibuje možnost pochopit naše problémy ve vztahu k větším problémům společenským... je to právě ta kvalita, jejíž rozsáhlejší a dovednější využití slibuje, že všechny tyto vlohy — a mezi nimi lidský rozum — sehrají významnější roli v záležitostech lidstva.“ [Mills 1968 : 17]

Jestliže přijímáme iniciativu a ztotožňujeme se s potřebou vybudování speciálních sociologických teorií (sociologických teorií středního dosahu), pak koncepci tohoto požadavku stavíme na zcela jiných, diametrálně odlišných metodologických přístupech.

Každý stupeň teoretického zobecnění, tedy i takový, jakým jsou „kameny

střední vzdálenosti“, do sebe nutně vstřebává nejrozmanitější prvky „obecných teorií“, „všeobecných teoretických závěrů“, s takovou radikálností odmítaných R. Mertonem.

Žádné zkoumání „detailů“ a „parciálních problémů“ nelze vyjmout z politických zápasů doby, z rámce společnosti, kterou spoluvytváří. Rozdíl je samozřejmě v tom, že jedni sociologové tuto skutečnost veřejně uznávají, zatímco druzí dělají vše pro to, aby se nemuseli přiznat „k dědičnému hříchu“ své filozofické orientace, a vědomě švindlují.

Pohrdavě odhazovaná „vznešenost globálních souhrnů“ je skutečnou vznešeností tam, kde ji tvoří pravdivý, vědecký, filozofický výklad světa. *Je proto mnoho důvodů, proč budoucí vývoj sociologie nemůžeme stavět na koncepci R. Mertona.*

Jestliže chceme využít Mertonovy pokusy o vybudování teorií středního dosahu, je třeba postavit se na reálnou půdu dialektickomaterialistického výkladu světa společnosti, přírody a myšlení. A nejen to. Marxistická sociologická imaginace vychází z takové filozofické metodologie, která je schopna nejen vysvětlit různé úrovně konkrétního poznání, jakými mohou například být teorie středního dosahu, ale programově spojuje svá poznání se světovým názorem, s praktickými potřebami a úkoly socialistické společnosti. Syntéza dialektickomaterialistických interpretací je základem pro překonání omezenosti nových dílčích poznatků. I tady totiž platí, že „jednotlivé neexistuje jinak než v souvislosti, která vede k obecnému“ [V. I. Lenin].

K metodologickým předpokladům marxistické charakteristiky oborových sociologických disciplín

Dělba vědeckého poznání na makrooblasti a mikrooblasti není zcela běžná. Setkáváme se s ní však dnes nejen v přírodních vědách (např. ve fyzice, matematice, biologii atd.), ale také ve společenských disciplínách.

I sociologické poznání zasahuje rozdílné úrovně a vrstvy sociální problematiky. Ty nemohou být ve své příčinné situaci pravdivě analyzovány, pokud jsou posuzovány izolovaně od určujících determinant. Je to sice triviální, ale ve výzkumné práci nesnadno realizovatelný požadavek. Vyžaduje, aby žádná izolace „mikroobjektu“ nebyla na překážku jeho objasnění. Je to postulát metodologického přístupu, jehož meritornost nás nutí k neustálým pochybnostem o tom, co bylo, a k nikdy nekončícím úvahám o tom, co by mělo být v sociologickém poznání uděláno. Jedna věc je totiž správný metodologický požadavek, v němž se říká, že marxisticko-leninská sociologie se může úspěšně rozvíjet jen v jednotě různých úrovní sociologických teorií a metod výzkumů a poznání — tedy jako jednotný systém teorií — druhá věc je tento požadavek nejen vyhlásit, ale naplnit ve vlastní vědeckovýzkumné práci.

S těmito obtížemi jsou spojeny naše více či méně úspěšné pokusy o řešení problematiky vztahu mezi mikrosociologií a makrosociologií⁽¹⁾ a diskuse o problematice aplikovaných sociologií, konkrétních sociologií, speciálních sociologických disciplín, úsekových sociologií apod. S určitou benevolencí k přesnosti jsou tyto pojmy považovány za synonymní.

Ani v této otázce nemá žádný autor právo dělat arbitra. Pojem „sociologické teorie středního dosahu“ je adekvátním označením v tom smyslu, že v hierarchii obecnosti stojí mnohem níže než teoretické systémy, které v procesu poznání a odhalování obecnějších souvislostí nutně opouštějí oblast bezprostředních smyslových vjemů a empirických poznatků.

(1) K nejzajímavějším patří například vystoupení G. M. Andrejevové na VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně [Viz Andrejevová 1971: 37—43].

Oprávněné námitky proti tomuto označení mohou být nejméně dvojího druhu. Termín sociologické teorie středního dosahu je úzce spjat s celou Mertonovou koncepcí. Pokud si neujasníme její slabiny, může imputovat, jak jsme si už ukázali, pro nás nepřijatelné přístupy. Druhá námitka je asi ještě aktuálnější. *Práce zabývající se problematikou některých oblastí sociálního života, spadající tedy v našem pojetí do teorií středního dosahu, bývají často koncipovány tak, že v nich nacházíme nejen konkrétní, ale i nejobecnější otázky dané problematiky.* [2]

V sovětské sociologické literatuře se nejčastěji používá termín „otraslevije“ — u nás překládaný jako „odvětvové sociologické disciplíny“. Je to termín přijatelný v tom smyslu, že postihuje předmět zkoumání, jímž se stávají různé obory, odvětví, úseky, oblasti našeho života. Je asi otázkou malého překladatelského citu, že termín „otrasl“, který je možno uvádět jako odvětví nebo jako obor, má v naší literatuře větší frekvenci jako „odvětví“, ačkoli se zdá, že překlad ve smyslu „obor“ by byl mnohem výstižnější.

Pojem „konkrétní sociologie“ považujeme za terminologicky nesprávný, protože jedna úroveň sociologické konkrétnosti může být „konkrétní“ nebo „nekonkrétní“ vždy k jiné více abstraktní nebo obecnější úrovni společenského poznání. Teoretické nemůže být stavěno do protikladu s konkrétním. Konkrétní není specifickou zvláštností ani empirického, ani teoretického. Sociologický pojmový aparát by měl respektovat spojení konkrétního a abstraktního, smyslového a racionálního, empirického a teoretického.

Nevýhodným se zdá i používání termínu „speciální sociologické teorie“. [3] Ve filozofické literatuře je dlouhodobě a s potřebnou hloubkou a šíří analyzována otázka vztahu filozofie a speciálních společenských nebo přírodních věd, vyplývající z celého systému marxisticko-leninského poznání [Marxisticko-leninská filozofie 1978; Spirkin 1971]. Již jsme si ukázali, že ve vztahu k filozofii považujeme sociologii za nejobecnější speciální vědu o společnosti. Námi uvedená a upřesňující diskuse, vztahující se svým významem nejen k terminologické problematice, by měla pokračovat. Nemůže být vedena tak, že předem bude nasazena uzda normativního postulování nějakého ideálního modelu. Jsme pro věcnou polemiku a výměnu názorů těch, kteří si uvědomují, jak aktuální je požadavek, aby v rámci dialektickomaterialistického chápání procesu poznání byla hlouběji rozpracována marxistická koncepce „sociologických teorií středního dosahu“.

Zdá se, že nepřijatelnějším označením pro danou rovinu sociologické obecnosti je pojem oborové sociologické disciplíny. Mnohé komplikace v diskusích na toto téma budou vznikat zejména proto, že jde o teorie, které ve vzájemně propojených rovinách posuzují:

— jednotlivé strukturní prvky naší společnosti, například město, vesnici, politiku, armádu, rodinu atd.;

— komplexy strukturních prvků určité oblasti našeho života [takovou oblastí je např. analýza sociálně třídní struktury, sociologické zkoumání životního způsobu atd.).

V prvním případě jde tedy spíše o věcné, v druhém o tematické vydělení.

Určitou pomůckou pro budoucí systematizace těchto teorií může být odpo-

(2) V československé sociologii to jsou například otázky životního způsobu [viz Filipcová — Filipec 1976], nebo oblast sociologie rodiny [viz například Bártová 1977; Šolcová 1976], nebo práce ze sociologie průmyslového podniku [Kohout 1976; Smola-Kolář-Holeček 1975: 296].

(3) Uvádíme toto stanovisko přesto, že autor ve svých dřívějších pracích nejednou používal pojmu speciální sociologické teorie.

věď na otázku, *jaká očekávání spojujeme s rozvojem oborových sociologických disciplín a co je charakterizuje.*

1. Oborové sociologické disciplíny svou obecností představují nejdůležitější vazby a interakce mezi systémem empirických a teoretických metod zkoumání. Jsou významným mezistupněm jednoty všech úrovní sociologického poznání, od nejnižšího k nejvyššímu.

2. Oborové sociologické disciplíny umožňují popsat a analyzovat vzájemně spojené subsystémy lidských aktivit a vztahů. Člověk se pohybuje v mnoha subsystémech, v nichž realizuje různé typy, varianty své činnosti a vztahů. Jiné například na pracovišti, v rodině, ve sportovním oddíle, ve styku s nadřízenými, mezi přáteli apod. Jestliže každý sociální systém má svou sociální strukturu, tak i každá část společnosti, určitý společenský subsystém, nutně má určitou relativně samostatnou společenskou substrukturu.

3. Oborové sociologické disciplíny umožňují analyzovat otázky a problémy, které jsou spojeny se sociální existencí individuálních osob, malých skupin i velkých sociálních agregátů a postavit je „do středu sociologického výzkumu a teorie“. Tato problematika, ve spojení s výzkumem změn sociální struktury, se stává jednou z nejvýznamnějších oblastí marxisticko-leninské sociologie.(4)

Vyžaduje nejen přesné vymezení specifik elementů, jež strukturu tvoří, ale i poznání charakteru jejich spojení a vzájemného působení, funkcí a cílů, které přijímají v dynamice společnosti.

4. Oborové sociologické disciplíny umožňují studium a poznání různých aspektů nadstavbové oblasti. Malé i velké sociální skupiny tvoří vědomě bytosti. Obsah jejich vědomí je vyjadřován v názorech, zájmech, znalostech atd. a uplatňuje svůj vliv na materiální i duchovní činnosti. Zpětná, aktivní role nadstavby hraje významnou roli ve strukturních změnách a v dynamice vývoje celé základny.

5. Oborové sociologické disciplíny mohou ukázat „funkčnost“ a „disfunkčnost“ různých institucí a sociálních organizací a v konkrétnosti své analýzy demonstrovat jejich stav, dynamický vývoj, stagnaci či regres.

6. Oborové sociologické disciplíny mohou být konkrétností a věcností svého poznání významným základem pro stanovení různých prognóz vývoje jednotlivých prvků nebo i komplexu strukturních prvků rozmanitých oblastí našeho života.

Nejdůležitější je dnes skutečnost, že nezávisle na našich výzvách o potřebě teoreticky ujasnit a překlenout mezery mezi mikro- a makrosociologií a analyzovat rozštěpení různých úrovní a komponent sociologického teoretického systému, se rozvoj oborových sociologických disciplín („sociologických teorií středního dosahu“) stal výrazným faktem našeho života. Není asi zbytečné připomenout, že poznatky a zobecnění, která přinášejí, jsou často až s utilitární nedočkavostí vyžadovány různými stupni společenského řízení. Zpravidla velmi rychle zasahují do našeho života.

Možnosti jejich dalšího, hlubšího a systematického využívání jsou v nemalé míře závislé i na tom, jak bude pokračovat proces teoreticko-metodologického uchopení těchto relativně otevřených částí sociální reality. Především tady lidé vystupují jako aktivní, tvůrčí bytosti, vědomě přetvářející sociální svět a přírodu v zájmu svých potřeb a za pomoci společenských podmínek (institucí, organizací, kultury atd.) nutných k životu [Dobrijanov 1970].

Na tomto místě se nechceme zabývat otázkami vzájemných vztahů, jež se

(4) K této problematice viz například A. Fazik: *Sociologie skupin* [1979: 230–246].

utvářejí mezi základními subsystémy lidských aktivit.[5] Nejsou pouhým uplatněním fyzické a mentální energie, ale také vztahem mezi lidmi. V systému těchto aktivit a vztahů má subsystém materiální výroby určující úlohu. To však neznamená, že bychom nemohli a neměli v relativní nezávislosti analyzovat aktivní role ostatních subsystémů. „Z uznání, že jeden faktor je nejdůležitější a určující, ještě nevyplývá, že ostatní faktory jsou odsouzeny k totální nečinnosti“ [Dobrijanov 1970 : 7].

K popisu a k analýze aktivit a vztahů určitého systému a jeho podsystémů používáme pojmů „struktura“ a „funkce“. Ty nám umožňují provést kvalitativní analýzu jejich parametrů.

Již při několika jiných příležitostech jsme se pokoušeli naznačit, co všechno umocňuje potřebu probíjet jednoznačnou teoreticko-metodologickou orientaci těchto otázek [Sirácky—Rychtařík 1976,, Rychtařík 1973: 477—482; Rychtařík 1978 : 27—41].

Vzhledem k závažnosti dané problematiky nepovažujeme za zbytečné zopakovat, *jaká metodologická hlediska vystupují v marxistické charakteristice oborových sociologických disciplín* výrazně do popředí.

1. Oborová sociologická disciplína zkoumá určitou relativně uzavřenou část sociální reality. Zkoumaný objekt by neměl být analyzován „vůbec“, ale jako „součást“, jako „člen“ určitého sociálního celku. Existuje totiž nejen podstatná závislost části na celku, ale i větší či menší působení části na celek.

2. V procesu poznání mění oborová sociologická disciplína úroveň konkrétnosti a detailnosti, v němž je ta která problematika analyzována. Neobejde se proto bez konkrétní výzkumné základny. Sepětí teorie s praxí je tu velmi úzké, zpravidla bezprostřední a trvalé, nejčastěji v rovině sociotechnických požadavků.

3. Vlastní teoretický systém oborové disciplíny není vyčerpán aplikací nebo aplikovatelností výsledků konkrétních sociologických šetření. Tento systém je určitým stupněm poznání a v některých svých částech má i širší, obecnější společenskou platnost. Proto někteří autoři píší o ambivalentní pozici oborových sociologií „... na jedné straně si nemohou činit nároky na formulace nejvyššího stupně zobecnění a musí se dovolávat konkrétních věd, na druhé straně zase ve spojení s obecnou sociologickou teorií mohou speciální teorie vnést do zkoumání průmyslu, vesnice, rodiny, kultury, náboženství, politických stran nebo armády velmi obecná teoretická východiska“ [Wiatr 1964].

4. Mezi oborovými sociologickými disciplínami a disciplínami přírodně technického charakteru se vytváří zpravidla úzká návaznost. To je dáno tím, že

(5) Například bulharští sociologové provádějící klasifikaci těchto subsystémů vycházejí ze skutečnosti, že a) práce je první, věčnou a přirozenou podmínkou lidského života, b) dělba lidské práce, jakkoliv komplexní, tvoří ještě organický systém života (tzn. systém rozmnožující a schopný vlastního vývoje...).

Lidé musí

1. vyrábět materiální statky. tzn. *mít materiální výrobu*;
2. vytvářet duchovní hodnoty: zvyky, normy, víru, umění atd., tedy *mít duchovní reprodukci nebo duchovní kulturu*;
3. vykonávat činnosti pro biologickou a sociální produkci a reprodukci nových generací lidí prostřednictvím plození a různých forem socializace, tedy *mít lidskou reprodukci*;
4. vyměňovat informace, tzn. *mít komunikace*;
5. vytvářet různé formy a instituce sociální organizace a regulovat a ovládat jejich činnost, organizace a vztahy, tzn. *mít organizaci a vládu*.

Tyto základní typy lidských činností tvoří primární, nejobecnější a nejabstraktnější úroveň sociologické diferenciaci a *jsou nazývány sociologickou strukturou společnosti*. (K této problematice viz citované vystoupení V. Dobrijanova.)

každá disciplína se ze svých hledisek zabývá určitou omezenou oblastí zkoumané reality.

Soudíme, že jen za těchto metodologických předpokladů lze diferenciaci sociologie a rozvoj oborových sociologických disciplín charakterizovat jako progresivní proces umožňující a) prohloubit společenskovědní poznání, b) naplnit požadavek jeho užšího spojení s potřebami praxe.

Tento proces má samozřejmě i svá „nebezpečí“. Představují je tendence, v nichž se někteří autoři, spíše ve své spontánnosti a entuziasmu než v racionálně cílevědomého zaměření, snaží posuzovat svůj předmět „sám o sobě“, bez ohledu na jeho skutečný kontext. Tak vlastně nerespektují potřebu zařazení zkoumaného jevu do širších, kauzálních souvislostí. A nejen to. Růstu a rozvoji oborových sociologických disciplín musí odpovídat i úměrný růst a rozvoj sjednocující teoretické, metodologické báze principů materialistického pojetí dějin. Ztráta zájmu o souvislosti celospolečenské problematiky je cestou, která ani v sociologii nevede jinam než na pěšiny úzkého provincialismu.

Pěstovat oborovou sociologickou disciplínu neznamená rezignovat na obecně teoretické postuláty marxismu-leninismu. Naopak, diferenciaci sociologického poznání musí být spojována se zvýrazněním globální teoretické koncepce.

Tak jako nemůžeme opomenout společenskovědní poznání, jež formulovalo postupy a cíle snažení v minulosti, tak nelze ani opomíjet poznání dynamiky daného stavu výroby a společenských vztahů. Proto se socialistická společnost, cílevědomě usilující o poznání a rozvoj sociálního světa lidí, neobejde bez znalostí specifických stránek a oblastí sociální problematiky.

Z hlediska všech těchto skutečností mají oborové sociologické disciplíny („sociologická teorie středního dosahu“) své významné místo v systematizované struktuře teorií různé obecnosti sociologického poznání.

Literatura

- The American Journal of Sociology*. Volume LXIII, No. 1, July 1957.
- Andrejevová, G. M.: O problematice vztahu mezi makrosociologií a mikrosociologií. Sociologický časopis 1971, č. 1.
- Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl' 1965.
- Andrejevová, G. M.: Vývoj metodologických základů soudobé buržoazní sociologie. Sociologický časopis 1973, č. 1.
- Andrejevová, G. M. — Nikitin, J. P.: *Metoda vysvětlení v sociologii*. Sociologie v SSSR. Praha, Svoboda 1967.
- Bártová, E.: *Postavení a sociální participace ženy v různých sociálně ekonomických systémech*. Praha, Horizont 1977.
- Blumin, I. G.: *Kritika buržoazní politické ekonomie*. Moskva, Mysl' 1962.
- Dějiny buržoazní sociologie 19. a začátku 20. století*. Praha, Svoboda 1982.
- Dobrijanov, V.: *Překlenutí propasti mezi mikro- a makrosociologií*. Rukopis nepublikovaného vystupení u kulatého stolu na 7. Světovém sociologickém kongresu ve Varně 14.–19. září 1970.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Iljičev, L.: *Světónázorová metodologická funkce materialistické dialektiky*. Společenské vědy v SSSR, č. 4.
- Katriak, M.: *Metódy a techniky sociologického výskumu*. Bratislava, Veda 1975.
- Kohout, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku*. Praha, Práce 1976.
- Kritika současné buržoazní teoretické sociologie*. Praha, Svoboda 1982.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Kritické poznámky k jedné reakci filozofii. Praha, Svoboda 1952.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1952.
- Marxisticko-leninská filozofie*. Praha, Svoboda 1978.
- Merton, R.: *Social Theory and Social Structure*. Revised and Enlarged Edition. London, Glencoe, The Free Press 1957.
- Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha, Mladá fronta 1968.
- Rubinstein, S. L.: *Posobije i soznaniye*. Moskva, Mysl' 1957.

- Rychtařík, K.: *Dialektická jednota empirického a teoretického poznání v marxistické sociologii*. In: *Věda a ideologie*. Sborník prací. Praha, Svoboda 1975.
- Rychtařík, K.: *Dialektika faktů a verifikace soudů*. Sociologický časopis 1977, č. 2.
- Rychtařík, K.: *Marxova koncepce společnosti jako systému vztahů a její význam pro rozvoj sociologických teorií středního dosahu*. Sociologický časopis 1973, č. 5.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Sedláček, J.: *Soudobý marxistický sociolog a dějiny buržoazní sociologie*. Sociologický časopis 1979, č. 5.
- Sirácký, A. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu*. Bratislava, Pravda 1976.
- Smola, S. — Kolář, J. — Holeček, L.: *Organizace řízení v podnikové praxi*. Praha, Svoboda 1975.
- Spirkin, A. G.: *Učebnice marxistické filozofie*. Praha, Svoboda 1971.
- Šolcová, M.: *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha, Svoboda 1976.
- Wiatr, J. J.: *Sociologia Wojska*. Warszawa, PWN 1964.
- Zich, F. a kol.: *Co víte o současné sociologii*. Praha, Horizont 1979.

Резюме

K. Rychtařík: Какова методология, таково социологическое познание

В данном материале, представляющем продолжение очерка из прошлого номера журнала «Социологические часопис» «Попытка Мертонса осуществить 'новый синтез' эмпирии и теории, Концепция теорий среднего охвата», мы также вынуждены констатировать, что концепции Мертонса исходят не только из определенной теоретико-методологической ориентации, а являются, прежде всего, отражением социальных потребностей определенных политических сил общества.

Методология и здесь предопределяет результаты социологической работы в нескольких плоскостях. От нее зависит общий характер научно-исследовательского процесса, то, каким будет выбор изучаемых проблем и фактов, включение анализируемых фактов в определяющие зависимости. Какова методология, таковы не только социологические исследования, таковы и результаты социологического познания. Какова методология, такова и наука.

Если мы намерены проявить инициативу и считаем необходимым создать специальные социологические теории (социологические теории среднего охвата), то концепцию такого требования мы строим на совершенно других, диаметрально противоположных методологических подходах. Ее нельзя строить на концепции Р. Мертонса.

Методологические аспекты выступают выразительно на передний план в марксистской характеристике отраслевых социологических дисциплин. Развивать отраслевую социологическую дисциплину — это не значит отказываться от общих теоретических постулатов марксизма-ленинизма. Дифференциация социологического познания должна сочетаться с акцентированием глобальной теоретической концепции.

Summary

K. Rychtařík: Like Methodology, Like Sociological Cognition

Even this material, being a continuation of the paper published in the last issue of the Sociological Review (Merton's Attempt to Work Out a „New Synthesis“ of Empirya and Theory. Conception of Middle-range Theories), is of course based on the presumption that Merton's conceptions are not only the outcome of a particular theoretico-methodological orientation but are, in the first place, the reflection of the social needs of certain political forces of the society.

Even here methodology predetermines the results of sociological work on manifold levels. It decisively affects the general character of the research process, the selection of problems and facts to be examined, the classing of analyzed facts into determining correlations. Like methodology, like sociological research and its results. Like methodology, like science.

If we accept the initiative and identify ourselves with the necessity to elaborate special sociological theories (sociological middle-range theories), we base the conception of this postulate on entirely different, diametrically unlike methodological approaches. R. Merton's conception has no chance of representing its adequate basis.

Methodological aspects are playing a role of paramount importance in the Marxist characterization of sociological branch disciplines. The development of a sociological branch discipline by no means implies the necessity to relinquish the general theoretical postulates of Marxism-Leninism. The differentiation of sociological knowledge must go hand in hand with a more pronounced emphasis imparted to the global theoretical conception.